

HADİ ZARİFOV ve FOLKLOR FAALİYETLERİ**Dr. Hüseyin BAYDEMİR*****ÖZET**

Hadi Zarifov, Özbekistan'da halkbilimi çalışmalarını başlatan kişidir. Meşhur Özbek destancılarını ilk kez o tespit etmiş, birçok destan derlemiştir. Özbekistan'da müzelerin kurulmasına, halkbilim materyalini saklamak için arşivlerin oluşturulmasına öncülük etmiştir. Hadi Zarifov, Hayatının sonuna dek derlenen bu malzeme üzerinde çalışmıştır.

ABSTRACT

Hadi Zarifov is the person who started folklore studies in Uzbekistan. He detected famous Uzbek legend writers and compiled a number of legends after having listened to them from these persons. He pioneered the foundation of museums and creation of archives for keeping materials relating folklore. He studied on these materials compiled till the end of his life.

Türkiye'de halkbilimi çalışmaları, batıya göre gecikmeli olarak yirminci yüzyılın ilk dönemlerinde başlamıştır. Bu çalışmalarda batı kaynakları örnek alınmıştır. Türkistan'daki halkbilim çalışmaları da zaman olarak Türkiye ile paralellik gösterir. Fakat Türkistan'daki bu çalışmaların öncülüğünü Rus bilim adamları yapmışlardır.

Özbekistan'da ilk derleme çalışmaları Rus bilim adamları tarafından yapılmış olsa da, bu çalışmalar çok sınırlıdır ve neşredilmiş birkaç metinden öteye geçmez. Bu işi sistemli ve ekip halinde başlatan kişi, Hadi Zarifov'dur. Bu yazıda, Hadi Zarifov'un hayatı hakkında kısa bilgi verilmiş; ulaşabildiğimiz kaynaklara göre, halkbilimi alanında yaptığı çalışmalar tanıtılmıştır.

Hayatı:¹

Asıl adı Hadi Tillaevič Zarifov'dur. 20 Mart 1905 yılında Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Babası Tillahoca Ömerhocaoğlu, tıp eğitimi görmüş meşhur

* Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Elemanı.

¹ Töre Mirzayev, **Hadi Zarif**, Gafur Gulam Namidegi Bediiy Edebiyat Neşriyatı, Taşkent 1967 (Hadi Zarifov'un hayatı hakkındaki bilgiler bu eserden özetlenmiştir.)

bir tabiptir. O da bu mesleğin inceliklerini babasından öğrenmiştir. Annesi Zeynep Alimkızı da eğitim görmüş bir hanımdır. Bütün aile, Hadi Zarifov'un iyi bir eğitim görmesini ister. Onu daha küçük yaşta eski mektebe verirler. Fakat bu mektebin eğitim tarzı ve seviyesi, aileyi tatmin etmez. 1916 yılında Küçük Hadi yeni mektebe yazdırılır. 1918 yılına kadar yeni mektebe devam eder. Daha sonra eğitimine Sovyet okullarında devam eder. 1919 yılında Komsomol safına geçer. 1920 yılında babasının ölümü üzerine eğitimini tamamlayamaz ve bulunduğu okuldan ayrılmak zorunda kalır.

1920 yılından itibaren Taşkent'te öğretmenlik yapar. Dördüncü Bölge Komsomol Komitesinin İktisadi-Hukuk Bölümü'nü yönetir. Hadi Zarifov, babasının ölümünden itibaren, meşhur dilbilimci ve ilk Özbek profesörü olan dayısı Gazi Alim Yunusov'un evinde yaşamaya başlar. 1923 yılında Özbekistan SSR Halk Maarif Komiserliği, okuması için Hadi Zarifov'u Bakü'ye gönderir. 1926 yılında Bakü'de darül muallimini tamamlar. Bu yıllarda da Azerbaycan folkloruyla ilgili materyaller toplar. Türkistan SSR Halk Maarif Komiserliği, Burs Komisyonu'nun Bakü bölümünü kurar. Eylül 1926'ya kadar bu bölümün başkanlığını yürütür. Bakü'den dönünce, Özbekistan SSR Halk Maarif Komiserliği ilmi merkezinin Özbekleri Araştırma Kurulu'nda çalışmaya devam eder. 1927 yılında Semerkant'ta Yüksek Pedagoji Enstitüsü açılınca orada okumaya başlar. Aynı zamanda Devlet İlim Konseyi'nde Siyaset-Maarif Bölümü'nde müdürlük görevini yürütür. Kendini tamamen derleme çalışmalarına veren Hadi Zarifov, hiç vakti kalmadığı için, başladığı okulu birinci sınıfın sonunda bırakmak zorunda kalır.

1928 yılında Hadi Zarifov'a, Etnografya-Folklor ve Arkeoloji İlimi Araştırma Bölümü'nü kurma görevi verilir. Bu bölümü kurar ve rehberliğini de bizzat kendisi yürütür. Bu ilmi araştırma merkezi, şimdiki Özbekistan SSR Fenler Akademisi, A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Folklor Bölümü'nün ilk halidir. Yine hükümet kararıyla 1929 yılında SSR Özbekistan Cumhuriyeti Müzesi'nin kurulmasına iştirak eder. Daha sonra bu müzenin Tarih ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne müdür olarak atanır. 1930-1931 yıllarında müzecilik konusunda staj görmesi için Moskova SSR Halkları Merkezi Müzesi'nde görevlendirilir. Bu müzenin Orta Asya bölümünü yeniden kurma konusunda aktif görev alır. Moskova'da bulunduğu yıllarda meşhur Rus folklorcuları Sokolov kardeşlerle tanışır ve onların evinde kalmaya başlar. Materyal toplama ve değerlendirme konusunda tecrübelerini geliştirir.

Moskova'dan döndükten sonra Özbekistan SSR Fenler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde, folklor bölümünü kurar ve bu tarihten itibaren burada çalışmaya başlar.

1937-1938 yıllarında, 500. yılında Ali Şîr Nevaî'yi anma programları çerçevesinde teşkil edilen komiteye daimi sekreter olarak atanır.

1940 yılında Zarifov'a, Nevaî Sergisi'ni açma görevi verilir. Bu sergiyi ve onun bünyesinde Edebiyat Müzesi'ni kurar. 1956 yılına kadar bu müzenin yöneticiliğini yapar.

Özbekistan SSR Fenler Akademisi yönetiminin kararıyla Şark Elyazmaları Enstitüsü'nün kurulmasında görevlendirilir. 1943-1944 yıllarında bu enstitünün müdür muavinliği görevini yapar.

1944-1948 yıllarında Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde müdürlük, 1955-1962 yılları arasında da aynı enstitünün müdür muavinliği görevlerinde bulunur.

1965 yılından itibaren de "Özbek Sovyet Ansiklopedisi"nin hazırlanması ile görevlendirilir.

1965 yılında, yayınladığı eserlerinden dolayı kendisine "Filoloji Bilim Doktoru" unvanı verilir.

1972 yılının Ocak ayında geçirdiği bir kaza sonucu hayatını kaybeder.

Folklor Faaliyetleri:

Hadi Zarifov, babasının ölümünden itibaren, meşhur dilbilimci ve ilk Özbek profesörü olan dayısı Gazi Alim Yunusov'un evinde yaşamaya başlar. O yıllarda, etnografya ve folklor sahalarında uzmanlaşmış olan Profesör Ebubekir Ahmedcanoviç Divayev, aralarındaki yakın dostluktan dolayı Gazi Alim Yunusov'un evine sık sık gelmektedir. İki profesörün bilimsel sohbetleri ve özellikle de folklor ve etnografya üzerine tartışmaları, Hadi Zarifov'un dikkatini çeker. Bu yıllardan sonra sohbetlerinden yararlandığı bu iki profesörün rehberliğinde, folklor ve etnografya malzemesi toplamaya başlar. Topladığı materyalleri Türkistan SSR Halk Maarif Komiserliği bünyesinde çalışan Özbek Bilim Komitesi'ne teslim eder.

Zarifov, Harezmi'de yaşayan Bala Bahşi, Kurban Sazçi, Bibi Şaire, Ahmet Metnazarogli, Hocayar Bahşi Vaisogli gibi meşhur halk şairlerini tespit ederek onlardan yüzlerce, binlerce şiir derlemesi yapar. Yine Harezmi'den *Kırkming*, *Asilhan*, *Hırman Deli* gibi destanları derler.

Araştırmacının, halk ozanı Polken hakkında yazdığı *Halk Şairi Muhammetkul Camratoqli Polken* adlı ilk makalesi 1927 yılında Maarif ve Okıtuvcı dergisinde yayınlanır. Makalede, seksene yakın destan bilen şairin hayatı, hocası ve repertuarı hakkında bilgi verilmektedir. *Özbek El Şairi Fazıl Yoldaşoğlu* (Elenge Dergisi, 1928, No: 10-11) adlı makalesinde ise Semerkant

yöresinin meşhur halk ozanı Fazıl Yoldaşoğlu'nu tanıtmaktadır.² Fazıl Yoldaşoğlu, Hadi Zarifov ve ekibine kırktan fazla halk destanı anlatmıştır.

1929 yılında Surhanderya ve Kaşkaderya vadisinde derleme çalışmaları sırasında meşhur halk şairi Abdulla Nuralioğlu'nu bulur ve ondan Alpamış destanının benzer bir varyantını derler. 1930'lu yılların birinci yarısında Zarifov, Özbek halkının Sovyet dönemi folkloruyla ilgilenir. Bu yıllarda *Özbeklerde Ekim Sonrası Sözlü Edebiyat*, *Sözlü Edebiyatta Lenin*, *Özbekistan'da Sovyet Folkloru* gibi başlıklardan oluşan *Özbek Sovyet Folklorundan Numuneler* adlı kitabını yayımlar. Ayrıca *Özbekistan'da Ekimden Sonraki Sözlü Edebiyat* (Edebiyat Sahaside İlmîy Tekşirişler, 1934, s. 108–140); *Sözlü Edebiyatta Lenin* (Özbekistan Şora Edebiyatı, 1934, No: 1, s. 18–24); *Özbekistan'da Sovyet Folkloru* (Literaturniy Kritik, 1935, No:2, s. 151–164) gibi makaleleri yayımlanır³.

Hadi Zarifov derleme yapmak için Özbekistan'ın her tarafını adım adım gezmiş, gittiği yerlerin ağızlarını da derlemeye çalışmıştır. Bu derlemeleri muhtelif arşivlerde saklanmaktadır. 1934 yılında kelime derleyicileri için bir rehber hazırlar. Ayrıca gittiği yerlerde bulabildiği tarihi el yazma eserleri de toplayıp arşivlere kazandırmıştır. Bugünkü Edebiyat Müzesi ve Şarkşinaslık Enstitüsü'ndeki el yazmaları arşivi, Hadi Zarifov ve onun öğrencilerinin bulduğu el yazmalarından oluşturulmuştur.

1935 yılında Hadi Zarifov'un rehberliğinde Fergana vadisine bir derleme gezisi düzenlenir. O zamanın en meşhur dilci profesörlerinin de aralarında bulunduğu grup, üç koldan Andican, Nemengan ve Kokan dolaylarını tarar. Buralarda Böri Bahşi Sadıkoğlu, Usman Memetkuloğlu, Umurzak Bahşi gibi halk şairleri, Hasan Hudayberdiyev, Kazan Hacı, Husenbay Resuloğlu gibi profesyonel masalcılar tespit edilir. Şiirler ve halk masalları derlenir.

Hadi Zarifov, Özbekistan'daki yüksekokullarda folklor bilim dalının ilk kez müstakil bir ders olarak okutulmasını sağlamıştır. Bu derslerin programlarını yapar, derslerde okutulması için *Özbek Folkloru* (Taşkent, 1939) ve *Ekim Sosyalistik Devriminden Sonraki Özbek Folkloru* (Taşkent, 1941) adlı kitapları yayımlar. Bu kitaplarda yayımlanan materyalin hepsi kendisi tarafından derlenmiştir. Bu tür metinlerin yayımlanması Özbekistan tarihinde ilktir. Bu kitapların ilmî açıdan itibara layık taraflarından biri de, folklor ürünlerini ilk defa devirleştirmesi ve sınıflandırmasıdır. Ayrıca halk sanatçıları hakkında geniş bilgiler vermiş olması da çok önemlidir.

² Töre Mirzayev, **Hadi Zarif**, Gafur Gulam Namideki Bedii Edebiyat Neşriyatı, Taşkent 1967, s. 33–34

³ Töre Mirzayev, **age.**, s. 39–40

Zarifov, otuzuncu yılların ikinci yarısından itibaren Köroğlu destan daresiyle ilgilenmeye başlar. *Revşanhan* ve *Melikei Ayyar* adıyla yayımladığı kitaplarında bu destanlar hakkında ilk incelemeleri yapar. *Revşanhan* adlı kitabında Özbek destancılık geleneğine, özellikle de Köroğlu destan daresine geniş yer verir. Bu daireye mensup destanların oluşumları hakkında düşüncelerini ileri sürer, birbirleriyle olan bağlarını irdelemeye çalışır. 1971 yılında yayımladığı *Revşan Dastani Hakide*⁴ adlı makalesinde de önceki bilgileri özetler, destanın içeriği, şekil ve üslup özellikleri hakkındaki yeni düşüncelerini belirtir. *Melikei Ayyar* adlı diğer kitabında ise *Melikei Ayyar* destanını inceler. Bu destan, mitolojik motiflerle doludur. Böyle bir metni incelerken, medeniyetler tarihi, arkeoloji ve etnografya bilim dallarının verilerinin de dikkate alınması gerektiği üzerinde durur. *Revşanhan* ve *Melikei Ayyar* destanlarını 1941 yılında ilk defa neşrettirir.

İkinci dünya savaşı yıllarında *Çembil Kameli* ve *Çembil* destanlarını neşrettirir. *Özbek Folklorunda Kahramanlık ve Vatanperverlik* başlığı altında *Çembil Kameli* destanını inceler.

1941 yılında *Kuntugmuş* destanının ilk baskısına giriş mahiyetinde yazdığı *Kuntugmuş Destanı Hakkında*⁵ adlı makalede, bu destanın oluşum evrelerini incelemiş, destanın şekil özelliklerini vermiş ve destandaki olay örgüsünü özetlemiştir. Destan kahramanlarından olan Karahan ve bu isimle ilgili efsanelerden yola çıkarak, destanın onuncu yüzyılda da biliniyor olabileceği tezi üzerinde durmuştur.

İkinci dünya savaşından sonraki yıllarda *Özbek Halk Bahşıları, Kuntugmuş, Folklor ve Arkeoloji Materyallerini Karşılaştırmalı Öğrenmeye Dair, Alpamış Eposunun Esas Motifleri, Nevaî'nin İcadî Muhiti* gibi birçok incelemeleri mevcuttur. *Özbek Halk Bahşıları* adlı eserinde Özbekistan'daki destancılık geleneği çok ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Özbekistan'da destancılık geleneğinin başlıca üç ana ekolü vardır. Hadi Zarifov bunları Korğan, Bulunğur ve Şehrisebz poetik destancılık mektepleri olarak belirtir ve her bir mektebin belli başlı hususiyetlerini, bu mekteplerden yetişmiş olan destancıların şecerelerini verir. Korğan mektebinde yetişenler daha çok kahramanlık destanları söylemektedirler. Bulunğur mektebi, kahramanlık-aşk destanları ile ön plana çıkmaktadır. Şehrisebz mektebi ise, destancılarının eserlerini icra ediş biçimi, sazlı sözlü kısımlarını daha yakıcı bir havada söylemeleriyle diğerlerinden ayrılır.

⁴ Hadi Zarif, *Revşan Dastani Hakide, Ergeş Şair ve Uning Dastançilikdegi Urni*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 60-73

⁵ Hadi Zarif, *agm.*, s. 43-50

1956 yılında *Özbek Halk Destanları* yayımlanır. Zarifov, bu iki ciltlik antolojide, Fazıl Yoldaşoğlu, Ergeş Cumanbülbüloğlu, Muhammedkul Camratoğlu Polken gibi meşhur destancılardan derlemiş olduğu Aysuluv, Çembil Kameli, Çembil Müdafaası, Melike Eyyar, Revşan, Kuntugmuş ve Yadgar, destanlarını neşretmiştir.

V.M. Jirmunskiy ile birlikte hazırladıkları *Özbek Halk Kahramanlık Eposu* adlı kitabı 1947 yılında Moskova'da Rusça yayımlanır. 1958 yılında da aynı eserin Almancası basılır. Beş bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Özbek halk destancıları ve bahşılık sanatının hususiyetleri hakkında bilgi verilir. Eserin en kapsamlı ikinci bölümünde epik repertuar tahlil edilmektedir. Özbek halk destanları, özelliklerine göre *kahramanlık destanları*, *aşkî-romantik destanlar*, *aşkî-kahramanlık destanları*, *cenknameler*, *tarihî destanlar* ve *yazma kaynaklı destanlar* şeklinde sınıflandırılmıştır. Her bir gruba giren destanlar örnekler verilerek izah edilmiştir. *Yadgar*, *Alibek* ve *Balibek*, *Şeybanihan*, *Aysuluv*, *Kuntugmuş*, *Rüstemhan*, *Murathan* ve *Koroğlu* dairesine mensup destanlar, ilk kez ayrıntılı bir biçimde tahlil edilmiştir. Kitabın diğer bölümleri, Özbek halk destanlarının genel özellikleri ve ihtilal sonrası oluşturulan destanlara ayrılmıştır. Özbek halk destanlarının sınıflandırılmasına ilk kez bu eserde rastlamaktayız.⁶

Hadi Zarifov'un *Folklor ve Arkeoloji Materyallerini Mukayeseli Öğrenmeye Dair*, *Alpamış Eposunun Esasi Motifleri*, *Özbek Halk Eposunu Öğrenişe Dair*, *Özbek Halk Destanlarında Cengaver At Obrazi* gibi makaleleri de, bu alanda yapılmış ilk incelemeler olma özelliğini taşır.

Hiç şüphe yok ki, Özbekistan'daki folklor çalışmalarının başını Hadi Zarifov çekmiştir. Onun, 1962 yılında tasarladığı ve 1964 yılından itibaren uygulamaya geçirdiği, halkbilimi ürünlerini seri halinde yayımlama projesi, bu alanda yapılmış en önemli çalışmalardan birisidir. O zamana kadar derlenmiş bütün metinlerin *Özbek Halk İcadı* ismi altında, 45 cilt halinde yayımlanması planlanır. İlk cilt 1964 yılında yayımlanır. Bu çalışma 1964 yılına kadar devam eder ve toplam 39 cilt yayımlanır.

1970 yılında *Özbek Sovet Folkloristikası Tarihiden* adlı uzun bir makale yayımlar. Makalede, Türkistan'daki folklor araştırmalarının tarihçesini verdikten sonra Sovyet dönemi Özbek folklor araştırmalarını anlatır. Özbekistan'da, folklor araştırmaları için kurulmuş kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi verir, bu kurumların yaptığı çalışmaları anlatır.

⁶ Töre Mirzayev, "V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, Uzbekskiy Narodniy Geroičeskiy Epos", *Ergiş Şair ve Uning Dastançilikdegi Urni*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 197-200

1971 yılında yayımlanan *Ülken Halk San'atkarı* adlı makalesinde, destancı Ergeş Cumanbülbüloğlu'nu anlatmaktadır. Şairin hayatı ve sanatı hakkında geniş bilginin verildiği makalenin sonunda, Ergeş Cumanbülbüloğlu ve ailesi hakkında kronolojik bilgi eklenmiştir.

Hadi Zarifov, 1937 yılında ünlü destancı Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlediği Rüstem Han destanını 1942, 1950, 1955 ve 1965 yıllarında birkaç defa neşrettirir. 1972 yılında Moskova'da Rusça ve Özbek Türkçeciyle yeniden yayımlanır. Bu son yayın, Hadi Zarifov ve N.V. Kidayş Pokrovskaya'ya aittir. Bu eserin giriş kısmında Rüstem Destan dairesine mensup diğer destanlar hakkında bilgi verilmiş, Rüstem Han destanı ayrıntılı bir biçimde tahlil edilmiştir.

Muhtelif yıllarda *Aysuluv, Yadgar, Kunduz Bilen Yulduz, Kuntugmuş, Melikei Eyyar, Revşan, Çembil Müdafası, Rüstem, Hurşiday, Alpamış, Yusuf-Ahmed, Şeybanihan, Memetkerim Palvan, Cizzah Kozğalanı, Açıldav, Ortak Lenin, Hasan Batrak, Emir Kaçtı* gibi destanları, birçok masal, efsane, türkü, bilmece, atasözü ve deyimleri derler ve neşrettirir.

Hadi Zarifov, hayatı boyunca ülkenin değişik yerlerindeki müzelerin kurulmasına rehberlik etmiştir. Bu yönüyle maddî folklorla da katkıları çok fazladır.

KAYNAKLAR

MİRZAYEV, Töre, "V. M. Cirmunskiy, H. T. Zarifov, Uzbekskiy Narodniy Geroičeskiy Epos", **Ergiş Şair ve Uning Dastançilikdegi Urni**, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 197–200

_____, **Hadi Zarif**, Gafur Gulam Namideki Bedii Edebiyat Neşriyatı, Taşkent 1967, 84 s.

ZARİF, Hadi, Özbek Sovet Folkloristikasi Tarihiden, **Özbek Sovet Folklori Meseleleri**, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 218–281

_____, Revşan Dastani Hakide, **Ergiş Şair ve Uning Dastançilikdegi Urni**, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 60–73

_____, Ülken Halk San'atkarı, **Ergiş Şair ve Uning Dastançilikdegi Urni**, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1971, s. 8–42

_____, Kuntugmiş Dastani Hakıde, **Ergeş Şair ve Uning Dastañilikdegi Urni**, Özbekistan SSR Fen Neşriyati, Taşkent 1971, s. 43–50

_____- Afzalov, M.-Afzalov Ş.- Kerimova, Zeytune-Halid Resul, Eleviya, M, **Özbek Halk Dastanleri**, C. I, C. II, Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi Neşriyati, Taşkent 1956

_____, V. Kidayş-Pokrovskaya, Rüstemhan, Uzbekskiy Geroiko Romaniçeskiy Epos, Moskva 1972, 340 s.